Sinteze, contribuţii ştiinţifice şi documentare

IDEEA IMPERIALĂ BIZANTINĂ ŞI UNIVERSUL POLITIC MEDIEVAL EUROPEAN

STELIAN BREZEANU

Ideologia politică bizantină a constituit, pentru istoricii epocii luminilor, unul dintre argumentele de bază ale imaginii statice pe care au dezvoltat-o asupra istoriei bizantine. Pentru ei, ca şi pentru mulţi specialişti din generaţiile următoare, ideologia bizantină ne înfăţişează incapacitatea Noii Rome de a fi originală ori de a se acomoda la realităţile în permanenţă schimbare ale lumii medievale europene. Cercetările din ultima jumătate de secol, inaugurate de monografia lui Otto Treitinger, au dezvăluit originalitatea ideologiei politice bizantine, evoluţia ei plină de dinamism ca rezultat al presiunii evenimentelor.

Înainte de a analiza principalele etape ale evoluţiei ideii imperiale, se impun două observaţii preliminare indispensabile analizei de faţă. Mai întîi, analiza unei teorii sau a unui concept politic nu se poate realiza în abstract, fără raportare la realitatea concretă asupra căreia îşi exercită influenţa. Orice teorie politică medievală are la origine un număr de axiome filosofice sau teologice ; ea însă evoluează sub înrîurirea faptelor, făcîndu-se ecoul, într-un domeniu particular, al mutaţiilor economice, conflictelor sociale şi politice ori al realizărilor politice. În consecinţă, în cele ce urmează ne preocupă modul în care teoria politică se adaptează, se modelează la realitatea în necontenită schimbare — şi tocmai raporturile Noii Rome cu lumea înconjurătoare este domeniul în care ideologia politică bizantină îşi dezvăluie această dimensiune — dar, totodată, să surprindem capacitatea teoriei de a depăşi planul reflexiei pentru a comanda sau a contribui la formarea unor structuri politice în numele unui ideal politic. În al doilea rînd, trebuie să distingem între existenţa palpabilă a unei stăpîniri limitată geografic asupra mai multor ţări şi popoare şi ideea, proprie nu numai veacului de mijloc, că divinitatea îşi întemeiază pacea şi ordinea pe o stăpînire dreaptă şi tocmai această ordine, imagine a ordinii cereşti, reprezintă *de jure* lumea. Această ultimă idee constituie pentru cei mulţi — într-o societate în care flagelul războiului făcea din pace un imperativ al vieţii sociale — „un vis colectiv, o aspiraţie către o stare ideală de lucruri", identificată de masele populare cu imperiul, iar pentru factorii politici constituind un program de acţiune. Prin urmare, un imperiu este universal nu în realitatea sa teritorială, ci virtual şi în raport cu un ideal de unitate şi de civilizaţie.

Imperiul aparţine lui Dumnezeu şi împăratul îl administrează. Christos este adevăratul întemeietor al imperiului — nu August — şi,

https://biblioteca-digitala.ro

la sfîrșitul zilelor, va continua ca împărăție universală în regatul divin al lui Christos. Acestea sînt ideile centrale ce se degajă din imnurile cu care poporul din Constantinopol, vreme de 1000 de ani, îl întîmpina pe împărat în fiecare luni a Paștelui, cîntece lăsate posterității de Constantin Porphyrogenetul în acel 'monument de ideologie politică bizantină care este lucrarea *De ceremoniis*. Aceste idei pot fi rezumate în formula eternitate și universalitate. Cele două concepte sînt complementare, întrucît, cum scria Virgilius, „imperiul este fără hotare" *(imperium sine fine)*; infinitatea spațială se asociază aici infinității temporale. Eternitatea și, mai cu seamă, universalitatea s-au născut pe plan ideologico-politic și s-au construit istoric. Ele presupun, pe plan teoretic, unitatea genului uman și, pe plan concret, aspirația spre unificare politică a lumii locuite *(oikoumene)*. Ele apar întîia oară în lumea elenistică, a cărei comunitate de cultură, care teoretic trebuia să atingă limitele universului *(cosmos)*, își află cadrul său logic în *monarhia* — luată în sensul etimologic al termenului — a lui Alexandru cel Mare. În viziunea stoicilor, teoreticienii noii formule de organizare a lumii, monarhului îi revine misiunea de a modela ordinea politică pe aceea cosmică. Cîteva secole mai tîrziu, noua ordine *(Pax Romana)* avea să-și afle tot între stoici cei mai buni teoreticieni și, după uzura filosofiei stoice, între filosofii neoplatonicieni. Este locul să subliniem aici funcția realizărilor politice ale cetății de pe Tibru în nașterea ideii de universalitate în ideologia romană. Așa cum s-a demonstrat cu pertinența încă de J. Vogt, aspirația Romei spre un *orbis Romanus*, spre universalitate, este produsul istoric al acelei *Weltherrschaft*, cucerită de romani pe ruinele lumii elenistice mediteraneene în cadrul principatului lui August.

Crearea monarhiei creștine de către Constantin și succesorii săi, cel mai important eveniment din istoria romană după actul lui August, stă la originea ideologiei politice bizantine. Fondatorul ei și, cu siguranță, cel mai de seamă teoretician al ei este Eusebiu din Cezareea. Textul fundamental al genialei sale construcții teoretice este *Triakontaeterikôs*, scris în 336, cu ocazia sărbătoririi a trei decenii de domnie a lui Constantin și a inaugurării Bisericii Sf. Mormînt din Ierusalim. Unele idei ale discursului apar și în alte lucrări ale episcopului din Cezareea *(Praeparatio* și *Demonstratio evangelica* și în *Vita Constantini)*. Tezele centrale ale lui Eusebiu, de natură teologico-filosofică, sînt: 1. *cosmos*-ul ca *basileia* și *monarchia*; 2. *mimesis* a „marelui basileus" <Dumnezeu> condiție a armoniei cosmice și sursă a *basileei* terestre. Cu alte cuvinte, ordinea terestră o imită pe aceea cosmică. Așa cum este o unică împărțire în ceruri și o singură lege, tot așa este un singur împărat și o unică lege pe pămînt. În viziunea marelui episcop asupra fondării imperiului creștin, ideea de *mimesis* este fundamentală pentru înțelegerea în toate articulațiile a teoriei sale politice, numită, rînd pe rînd, „filosofie politică" (Carl Schmidt, Fr. Dvornik), „religie imperială" (L. Bréhier) ori, cu mai multă îndreptățire, „teologie politică" (E. Peterson). În această viziune, împăratul ca *hyparchos* („regent", „locotenent"), al „marelui rege" pe pămînt, este garantul armoniei terestre și asigură armonia cosmică. Împăratul trebuie să conducă în întregul

https://biblioteca-digitala.ro

regat terestru ; el este „cîrmaciul navei universale", „părintele și stăpînul universului" *(pater et dominus terrae)*. Această idee, dezvoltată de teoreticienii secolelor V—VI, se traduce în termeni concreți într-un adevărat program de acțiune politică pentru împărații Noii Rome, a căror misiune este aceea de a propaga tuturor popoarelor credința într-un Dumnezeu — mîntuitor. Misiune ce are pentru imperiu o latură internă, și anume aceea de a converti la creștinism toate neamurile *(gentes)* sale. Dar odată încheiată această misiune în interior, ea trebuie să fie continuată la neamurile barbare, extinzînd astfel hotarele credinței lui Christos și ale Imperiului roman. Granițele imperiului sînt concepute, în această viziune, ca granițe ale creștinătății, orice extindere a imperiului este și o nouă cucerire pentru credință, după cum orice expansiune a bisericii este, potențial, și o nouă achiziție a Imperiului roman. Împăratul este primul misionar al credinței lui Christos. *Pax Romana* fuziona astfel cu *pax christiana* într-o concepție profund originală, *pax Byzantina*. Constantin și succesorii săi devin în acest chip purtătorii ideii de monarhie divină, acțiunea lor politică este deopotrivă o acțiune de misionar. Imperiul și împăratul sînt investiți în acest chip cu funcții apostolice și harismatice.

*

* *

Aceste idei domină gîndirea politică bizantină vreme de unsprezece secole. Dar, în practică, ele au cunoscut realizări și adaptări în funcție de posibilitățile reale ale imperiului. Aceleași posibilități au condiționat și ecourile ideologiei bizantine dincolo de fruntăriile sale. Din perspectiva realizărilor politice ale ideologiei bizantine și a influențelor ei asupra lumii înconjurătoare distingem mai multe etape în evoluția ideologiei imperiale.

1. Prima etapă acoperă cele trei veacuri ce separă fondarea monarhiei creștine de către Constantin de expansiunea arabă, ce a redus imperiul la placa sa turnantă, Asia Mică. Este perioada în care se pun bazele ideologiei imperiale bizantine, la care au contribuit actul lui Constantin, cu toate implicațiile sale teoretice, la care am făcut referire, dar, în plan concret istoric, și marea încercare de restaurare a vechiului *orbis romanus* de către Justinian.

În planul politicii reale, cele două acte au avut un sens profund ofensiv. Actul lui Constantin a fost urmat de intrarea în orbita influenței culturale și politice bizantine, rînd pe rînd, a regiunii nord-dunărene cuprinsă în Gothia, a Etiopiei, Armeniei, Georgiei și a nord-estului Peninsulei Arabia în urma succesului operei misionare dusă de biserică. Pretutindeni, misionarismul creștin a mers mînă în mînă cu politica imperială, atît ca motivație a propagării credinței, cît și ca rezultate. La rîndul ei, opera lui Justinian a fost dictată de considerente de ordin politic. Dar ea reprezenta și un beneficiu pentru ortodoxie, care recupera teritorii luate în stăpînire de erezia ariană. În acest fel, scria un reprezentant al bisericii din Constantinopol, ortodoxia restituia pacea și înțelegerea între credincioși.

https://biblioteca-digitala.ro

Ce ecouri a găsit această lume de idei dincolo de hotarele bizantine? Regatele barbare, apărute pe teritoriul vechiului imperiu, se simțeau, fără excepție, membri ai comunității romane atotcuprinzătoare. Într-un plan superior, regii barbari își legitimau puterea invocînd apartenența la lumea civilizată a Noii Rome. Ei erau considerați și se considerau, chiar dacă luăm în seamă și reacțiile antibizantine, reprezentanți ai imperiului în teritoriile luate în stăpînire. Demnități și însemne ale puterii de origine romană, conferite de Noua Romă, se întîlnesc de la un capăt la altul al lumii barbare. Ele sînt prezente nu numai în regatele germanice mediteraneene, ce au format ținta reconquistei iustinianee, ci și la regii franci, burgunzi și chiar la regii anglo-saxoni insulari. Ele apar la regii creștini din Caucaz ori în regatul etiopian Axum. Niciodată hegemonia mondială a Noii Rome, ca stăpînire politică efectivă și ca influență economică, culturală și ideologică, nu a fost mai reală.

2. Următoarele două secole, cuprinse între cucerirea islamică și mijlocul veacului al IX-lea, constituie o perioadă defensivă în politica imperiului, constrîns să se apere la toate frontierele și să cedeze cea mai mare parte a provinciilor sale. În noile condiții, teza vocației universale și a hegemoniei mondiale nu mai găsește susținători. Noile valori ale ideologiei politice bizantine, ce animă populațiile rurale de pe platourile microasiatice, populații cărora Constantinopolul le datorează salvarea în cursul crizei veacului al VII-lea, sînt „patria" și „ortodoxia". Noua Romă, redusă la nucleul ei de populație greacă, devine acum un imperiu „național" grec, iar ortodoxia o religie națională. De o politică ofensivă nu mai putea fi vorba acum. Numai față de comunitățile slave instalate în Macedonia meridională și în Grecia, Constantinopolul duce o politică ofensivă și încearcă să le integreze în sistemul său politic și cultural. Ca *foederați* ai imperiului, triburile slave sînt supuse unui proces de lentă asimilare, nu înainte însă de a fi convertite la creștinism.

3. Perioada cuprinsă între victoria cultului icoanelor (843) și cruciada a IV-a (1204) formează din punctul de vedere al evoluției ideologiei bizantine o etapă distinctă. Este o epocă de expansiune teritorială, ce culminează cu „epopeea bizantină" de la cumpăna secolelor X—XI. Această dimensiune ofensivă a politicii externe este legitimată în plan ideologic de teza unicității și universalității imperiului Noii Rome, teză readusă în actualitate. Dar peisajul politic din Europa se modificase considerabil în cursul eclipsei puterii bizantine din secolele VII—IX. În Occident, apăruse mai multe regate creștine precum și Imperiul carolingian sau și mai apoi ottonian. În Europa sud-estică și răsăriteană s-au constituit sau erau în curs de constituire statele slave și regatul maghiar. De aceea, ideologia politică bizantină, făcînd dovada unei admirabile capacități de adaptare, nu mai revendică supremația universală în termenii concepției politice a lui Constantin și Justinian, ci în numele unei doctrine profund originale, care asigură Noii Rome hegemonia în lumea creștină și rolul Constantinopolului de factor de legitimare în lumea politică a timpului. Este vorba de doctrina „fami-

https://biblioteca-digitala.ro

iei de regi", potrivit căreia principii creștine formează o familie spi-
ituală, în frunte cu împăratul din Constantinopol, a cărui autoritate
ste, potrivit patriarhului Nicolae Misticul, „deasupra oricărei puteri
erestre și unica putere instituită pe pămînt de stăpînul ceresc". În
onsecință, basileul este „părinte spiritual" al tuturor principilor creș-
ni, în vreme ce aceștia sînt, față de el „frați" sau „supuși" (douloi).
n întreg ceremonial, descris pînă în cele mai mici detalii de Constantin
'orphyrogenetul, a fost elaborat pentru primirea solilor străini la Cons-
ntinopol, ceremonial în care era respectat cu strictețe locul rezervat
e Noua Romă fiecărui stat în fictiva ei ierarhie politică. Mijloacele prin
are Bizanțul impune recunoașterea poziției sale supreme în lumea creș-
nă sînt aceleași ca și în epoca lui Constantin și Justinian. Cel mai
ecvent și, în orice caz, cel mai fructuos mijloc îl constituie impunerea
reștinării statelor în rit ortodox, uzînd, la nevoie, de forță. Astfel, rînd
e rînd, s-au așezat în ceea ce Obolensky a numit cu o formulă fericită
'*ommonwealth*-ul bizantin, țaratul bulgar, principatele sîrbești și marele
nezat al Kievului. Alteori, Constantinopolul acorda principilor creștini
nsemne ale puterii, cum este cazul faimoasei coroane a regilor maghiari
in secolul XI. În sfîrșit, cînd mijloacele materiale i-au îngăduit, sub
nacedoneni, a trecut la cucerirea Peninsulei Balcanice, politică pre-
ntată în numele aceleiași doctrine ca un act de „reintegrare" la im-
eriul roman a unor teritorii smulse prin violență de barbari.

Într-o primă etapă, noua doctrină, cu toate implicațiile ei politice,
are să fie acceptată în lumea creștină. Cea mai puternică confirmare
ne din partea surselor relative la începuturile imperiului carolingian.
acă papa Leon III a gîndit imperiul din Aachen ca un „contraimperiu"
)man, doctrina francă, așa cum ni se înfățișează ea sub pana lui Egin-
ard, revendică un imperiu franc local, Carol cel Mare așezîndu-se
nminte în „familia de principi" a Constantinopolului cu rangul de
rate". Un secol și jumătate mai tîrziu, Otto cel Mare nu rîvnește un
atut diferit pentru imperiul său. Țarul bulgar Boris, intrat în aceeași
amilie de regi" în urma creștinării sale, primește rangul de „fiu prea
ibit". Același rang îl au și regii creștini din Armenia secolelor IX—XI.
ogii Veneției și principii sîrbi acceptă predicatul de *douloi* imperiali.
ntr-o altă etapă însă, poziția supremă a Bizanțului în lumea creștină
ste contestată sau devine chiar obiect de rivalitate. Primele contestații
par în Ocident din partea urmașilor lui Carol cel Mare, care, aderînd
programul pontifical de imperiu, anexează titlul de „împărați ai
)manilor" și-l contestă pe acela al basileilor bizantini. Dar aceste con-
stații au fost lipsite de importanță practică, dată fiind slăbiciunile
olitice ale ultimilor carolingieni. Mult mai gravă a fost contestația
rului Simeon, care, și el, anexează titlul de „împărat al romanilor"
încearcă să se substituie, prin forță, basileului din Constantinopol.
ar cea mai amplă încercare de a crea un imperiu de rivalitate se înre-
strează în veacul al XII-lea în Occident, cînd Barbarossa, în contact cu
eptul roman renăscut, revendică pentru sine întreaga moștenire romană
contestă titlul de „împărați romani" rivalilor lor de pe Bosfor, cărora
rezervă titlul de „regi ai grecilor". Mai mult, Barbarossa și, mai apoi.

https://biblioteca-digitala.ro

fiul său, Henric VI au fost la un pas de a pune în aplicare planul cuceririi și anexării Imperiului bizantin.

Cum nu interesează problema de față decît în mică măsură, nu ne vom opri decît sumar asupra pandantului intern al imperialismului macedonean. În interiorul imperiului, în această perioadă se naște un șovinism grecesc sui-generis, ce se traduce în ura și disprețul față de populațiile negrecești din Balcani și din Asia. Acest complex de superioritate al grecului față de populațiile negrecești crește pe măsură ce se afirmă mișcarea de emancipare a acestora din urmă. Orice revoltă față de împărat este prezentată ca o stare de „rebeliune" față de „ordine cosmică" reprezentată de Constantinopol. Este și imaginea pe care sursele bizantine ale veacului al XII-lea ne-a lăsat-o asupra mișcărilor de emancipare ale slavilor și vlahilor din Balcani împotriva unui edificiu politic profund anacronic în noile împrejurări istorice.

4. În sfîrșit, cele două secole și jumătate ce separă cruciada a IV-de cucerirea otomană a Constantinopolului la 1453 formează ultima etapă din evoluția ideologiei imperiale bizantine. Este o perioadă dominată, într-o primă fază, de o politică ofensivă pentru recucerirea teritoriilor grecești ocupate de latini la 1204 și, într-o altă fază, de o politică defensivă pentru supraviețuire în fața unor adversari redutabili. În aceste noi condiții istorice, teza unicității și hegemoniei mondiale este definitiv abandonată. Dar tocmai acum, ideologia politică bizantină face dovada marii ei capacități de a se acomoda realităților politice. Formula de organizare a lumii grecești după 1204 ne oferă cel mai important argument în această privință. La începutul secolului al XIII-lea, cînd imperiul se fărîmițează în mai multe principate iar la Constantinopol se instalează un stat latin, Theodor I Lascaris anunța din Niceea programul său de reconstituire a vechii unități imperiale prin formula „să fie din nou o turmă și un păstor". Acest program de restaurare a monarhiei în expresia ei greacă, renunțînd la teritoriile slave din Balcani domină acțiunea politică a împăraților lascarizi și a lui Mihail Paleologul. Dar și acest program minimal depășește puterile lor. De aceea pentru a salva ideea unității imperiale, ia naștere formula familiei de state grecești, în frunte cu Imperiul Paleologilor de la Constantinopol. Nu mai puțin semnificativă pentru a ilustra suplețea ideologiei politice bizantine este încercarea șefilor bisericii bizantine din secolul al XIV-lea de a salva poziția conducătorilor temporali ai Noii Rome în lumea ortodoxă prin autoritatea de care patriarhia Constantinopolului continua să se bucure în creștinitatea orientală. Este suficient să amintim aici faimoasa scrisoare a patriarhului Antonie către cneazul moscovit Vasile I. Acesta din urmă îi scrisese șefului bisericii bizantine că recunoaște autoritatea patriarhului, dar nu și pe aceea a împăratului. Replica lui Antonie în scrisoarea de răspuns nu a întîrziat să vină : „nu se poate să recunoști pe patriarh, fără a recunoaște pe împărat". Idealul de civilizație, simbolizat de ortodoxie și de structurile ei instituționale, era invocat pentru a menține în viață un ideal de unitate politică aflat în agonie.

https://biblioteca-digitala.ro

În afara imperiului, statele din Europa sud-estică nu mai sînt menințate de acesta. Mai mult ca oricînd, ele anexează funcții și demnități din ierarhia bizantină, însemne ale puterii și calificative imperiale. Între acestea din urmă, cel mai important este, negreșit, cel de *autocrator*, echivalent cu formula apuseană „rex est imperator in regno suo". El apare prima oară la țarii bulgari sub forma „samodîrjeț" (trad. „singur stăpînitor"), apoi la regii sîrbi, pentru a fi anexat în cele din urmă de principii români și de cnezii moscoviți. Dar este de făcut precizare în legătură cu aceste împrumuturi din lumea ideologică a Bizanțului. Dacă pentru Bulgaria, Serbia și mai tîrziu cnezatul Moscovei, ele legitimau un stat de rivalitate cu Imperiul bizantin, în lumea politică românească ele susțineau aspirațiile spre emancipare ale unor formațiuni politice „naționale", locale, în direcția în care se angajase deja lumea statelor occidentale.

Literatură selectivă

Surse

Constantinus Porphyrogenitus, *Le livre de cérémonies*, ed. A. Vogt, I—II, Paris, 1935—1940.

Eusebios, *Triakontaeterikos* în *Eusebios'Werke*, ed. Ivar H. Heikel, I, Leipzig, 1903, p. 195—223.

Lucrări de specialitate

H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.

L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantine*, Paris, 1949.

Ș. Brezeanu, *Ideea de imperiu în Occidentul medieval în lumina cercetărilor din ultimele decenii*, „Revista de istorie", 31, 1978, nr. 2, p. 273—298.

Ș. Brezeanu, *La fonction de l'idée d'„imperium uncium" chez les Byzantins de la première moitié du XIII-e siecle*, „Revue des études Sud-Est européennes", XVI, 1978, nr. 1, p. 57—64.

F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953.

Al. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980.

H. Grabar, *God and the „Family of Princes", presided over by the byzantine Emperor*, „Harvard Slavic Studies", II, 1959, p. 117—123.

H. Lehner, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner*, München, 1954.

G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, „Seminarium Kondakovianum", VIII, 1936, p. 41—61.

O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser — und Reichsidee nach inhrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Darmstadt, 1956.

A. Vogt, *Orbis Romanus. Ein Beitrag zum Sprachgebrauch und zur Vorstellungswelt des römischen Imperialismus*, München, 1929.

https://biblioteca-digitala.ro